

Kinda István Csaba

Világháborús események egy élettörténet tükrében

Bevezetés

A dolgozat alapjául szolgáló történetek Sándor János (82, a továbbiakban S. J.) életútja egy bizonyos periódusának megszövegezett emlékei. A háborús eseményekről és a fogsági életről szóló narratívumok az adatközlő életének csak egy évtizednyi történéseit ölelik fel, vizsgálatom ezekre a szövegekre koncentrálok. Az elemzés során a feldolgozott néhány szöveg mellett utalni fogok a szövegből ki nem vehető, de szükséges háttér-információkra.

A dolgozatban végzett elemzés tehát nem S. J. élettörténetére, hanem S. J. „történeteire az életről” vonatkozik. A történetek azokra az eseményekre való visszaemlékezések, amelyeket a mesélő a II. világháború forgatagában megtapasztalt, átélt, annak az időintervallumnak narratívumai, melyet az adatközlő a politikai-történelmi események kényszere miatt családjától, szűkebb szociális környezetétől távol töltött.¹

Nagyapa-unoka viszonyunkból adódóan nem érvényesülhetett a kérdező „erőszakos”, irányító jellegű ráhatása, világháborús történetrepertóriumát saját belátása szerint állította össze, az általam meghatározott *világháborús történetek* műfajába tetszése szerint ágyazott be történeteket.

Az ennyire behatárolt idő- és narrációs műfajkontextus azonban még mindig igen tág keretnek, túl bő adatbázisnak (hisz kb. nyolc év történéseinek beszámolójáról van szó) bizonyult. Szűkítve a keretet arra próbálok figyelni, hogy egy-egy reprezentatív, az adatközlő által is könnyebben felidézett (valószínűleg mélyebben bevésődött), mondhatni elsődleges esemény² elbeszélésén keresztül megvilágítsam egy volt honvéd világszemléletének, attitűdjének alakulását a világháborútól napjainkig: viszonyulását a háborúhoz, az elszenvedett hat évi orosz fogsághoz. Az itt felmerülő erkölcsi kérdések, valamint – és ez az egyik legmarkánsabb jelenség a történeteiben – az etnikai identitás folytonosan visszatérő, állandóan jelenlévő problémájára is kitérek. A több aspektusból végzett kontextusvizsgálat után kísérletet teszek a történetek struktúrájának, az emlékezési folyamat történetekben reprezentálódó leírására, az identitásképződés prob-

1 A több szempontból is elemzésre szánt szövegtörzset az identitás problematikájának tárgyalásánál (a 6. fejezetben) részekre tördelve ismertetem. A többi szövegre csak utalni fogok.

2 Erről kifejtetten az 5. fejezetben lesz szó.

lematikáján keresztül pedig eljutunk a nemzeti sztereotípiák kimutatásához. Célom az általános, európai eseménytől eljutni az egyénhez, a történeteken keresztül látéleletet nyerni az adatközlő háború során átalakult individuálpszichológiai képéről. Az ember – esemény – szöveg árnyalt kapcsolatának bemutatását egy konkrét példán keresztül kísérlem meg elvégezni.

1. A történetek kontextusa (S. J. életútja)

Sándor János 1920-ban született Havadtőn (Viforoasa, Maros m.), a létminimumon alig valamikéivel följebb tengődő négygyermekes családban. A hét elemi elvégzése után a falubeli tehetős nagybátyja magához vette, az ő gazdaságában dolgozott – a rokonságra való tekintettel a cselédeknel valamivel jobb sorban. A kötelező katonai szolgálat letöltése után beállt a Székelyudvarhelyi Csendőr Zászlóaljba. Életének olyan időszaka volt ez, amikor nyugalomban élt, stabil állása volt, és büszkén vallotta *igazságos magyar csendőrnek* magát. Ez a viszonylagos harmónia periódusa. Magyarország belépése a II. világháborúba felborította S. J. egyéni terveit (nősülni készült), megbontotta kiegyensúlyozott életét. 1942-ben behívót kapott, bevonult a hadseregbe, ezzel évtizedes kálváriája kezdődött el. Századának parancsnoki kocsiján teljesített szolgálatot, ő volt a rádiódóvevő készülék kezelője. 1942 júniusában már a lengyel fronton harcolt. A háborús állapotok Oroszországba sodorták, megsebesült (lábszárlövést kapott). Az oroszok által deportált hadifoglyok között ott volt S. J. is, a *malenkij robotot* neki is teljesítenie kellett.

Hat kemény évet töltött távol szülőföldjétől, 1951 augusztusában szabadult. Itthon azonban nem a remélt nyugodt élet várta. Kuláknak titulálták, meghurcolták, állandó zaklatásnak volt az elszenvedője. Bizonyítékok hiányában és a nehéz előéletére való tekintettel a zaklatások lassan véget értek. Családot alapított, munkahelyet szerzett: a megyei földgáz-kitermelő egységnél dolgozott, innen nyugdíjazták. Jelenleg feleségével kettesben tölti mindennapjait. Három gyermekük az öregek nehéz természete miatt ritkán látogatja őket.

Ezek a legfontosabb mozzanatok S. J. elemzendő életútjának abból a szakaszból, amikor a fizikai lét pusztá ténye, annak megtartása volt a mindennapi cselekvések legfőbb céliránya.

1.1.

Sándor János ma már 82 éves. Fél évszázad távlatából szemlélve az akkor történeteket, az addigi és azutáni tapasztalatait egymásra építve próbálja megkonstruálni élete történetét, az idős ember élelátásával vonja

le a végső konklúziókat. Az akkori benyomások, tapasztalatok azonban mély nyomot hagytak benne, az akkor egyféleképpen megítélt események ma is ugyanazzal az értékkel foglaltatnak az elbeszélés narratív struktúrájába. Az individuális élettapasztalat narratívájának fő vonulata az adott, tágabb történelmi események sorozata mentén alakul ki, az egyéni történet a II. világháború kontextusába ágyazódik. Történelmi éleslátása az akkori (egyik) pozíciójából is adódhat: „*Rádiós voltam a parancsnoki kocsiba, adó-vevő volt, én kezeltem a rádiót. Én mindent hallottam, ami a fronton történt.*”

2. Makrokontextus³ – makroesemény – makronarratíva

A dolgozat szempontjából leglényegesebb periódus az adatközlő életében a hadba lépéstől a fogságból való szabadulásig tart. Egyéni életpályája szorosan összefonódik az adott történelmi eseményekkel, ezek szabályozzák, alakítják életét, ez felel meg a makronarratívában⁴ elbeszélte makroeseménynek.⁵ A makroesemény tér- és időparadigmáját az 1940-es évek Közép-Kelet-Európája adja (a háborús front helyezkedése határozza meg), később Oroszország, majd Szibéria, végül az itthoni környezet felel meg a történetekbe foglalt események helyszíneinek. A makroesemény keretét a háború jelenti, a mikroesemények (az egyéni történések) ezen belül mennek végbe. A továbbiakban elemzett történetek egy-egy ilyen mikroesemény elbeszélései, a történetek megkonstruálási folyamata és előadása a mikrokontextus⁶ (az interjú-szituáció) keretében történt.

3. A történetmondás mint mikrokontextus

S. J. személyes empirikus tudását a háborúról, annak a világ elől elrejtett eseményeiről csak arra érdemes, általa megbecsült személyeknek adja át. Életútja során felhalmozott tapasztalatait, konklúzióit különböző élethelyzetekben aktualizálja a recens események igazolására, alátámasztására vagy negációjára. Tapasztaltságának is ezek a történetek a bizonyítói.

Világháborús igaztörténeteinek előadási alkalmai viszonylag ritkák, kizárólag a szociális kapcsolathálózatának legközelebbi elemeivel értekezik e témáról. Asszonyok, gyermekek társaságában nem beszél az átélt

3 Fejős Zoltán által használt terminus: a társadalmi-történeti-földrajzi (térbeli) paraméterek adják, a cselekmény/esemény háttére (1981. 93.).

4 A makronarratíva jelen vizsgálat esetében S. J. háborús történetrepertóriumát jelenti

5 A makroesemény a háborús kalandjait öleli fel.

6 Fejős Zoltán által használt műszó (uo.).

eseményekről, individualizációs folyamatának végső stádiumába érve már csak egyetlen, hasonló élettapasztalattal rendelkező szomszéd idős férfival vagy saját fiaival folytatott bizalmas, borozással összekötött diskurzusban hangzanak el ezek a történetek.

3.1.

Személyes történelmének felidézése nem volt mindig ilyen visszafogott. Igaz, a kommunizmus idején repertóriumra cenzúrázott volt, a történetmondás intenzitása a jelenbeli helyzethez hasonló visszafogott keretek közt zajlott. A kilencvenes évek elején azonban radikális változás következett be ezen a téren: a Magyarországon kilátásba helyezett kárpótlási pénz kiutalásának jogosságát igazolandó egész történet-hullámot indított, a falubeli bajtársakkal összegyűlve közösen idézték fel a háború és fogság borzalmaikat. Ez az élettörténetet termelő helyzet éppen kollektivitásában járul hozzá a történetek hitelességének biztosításához, a történetmondások gyakorlatát koordináló pragmatikai rács⁷ (ki, mikor, hol, miről, kivel beszél) ebben a helyzetben egy nem mindennapi tényezővel – főleg nem mindennapi funkciójú tényezővel – bővül. Ezeknek a találkozásoknak egyik végső kicsengése az volt, hogy jogosan, megérdemelten kapják a kárpótlást.⁸ A falubeliek irigykedő-tréfálkozó megjegyzéseire reagálva minden felkérés nélkül elmondott egy-egy történetet, így védve meg saját igazát a falu társadalma előtt. Az ilyen narratívák tartalma természetesen a nehéz időket idézte, hangsúlyozva a fogság embertelen bánásmódját, a megerőltető menetelést vagy munkát. A fogságbeli szállás lehetetlen körülményeit például a jelenben így ecseteli: „...*úgy tanyáztunk, télen faluhelyen, nyáron erdő közt voltunk...egész nyáron, [téli] gödrököt ástunk, ilyen gyámulatlan deszkával béleltük ki, úgy meg vót fagyva, hogy reggelre engedett ki alattunk.*”

3.2.

Megfigyelhető, hogy ebben az időben a történetek grandiózusabb színben tüntetik fel az eseményeket, a narráció szempontjából a szenvedés, a kín, a nehéz élet leírása kerül primér helyzetbe. Ennek okait vizsgálva három magyarázat lehetséges: 1. a kommunizmus idején a kényszerű elfojtása emlékeinek ezek gondolati síkon való továbbfejlesztését, kiszínezését eredményezte; 2. az időbeli távolság nagyobb visszapillantást enged meg; az egyéni eseményeket jobban behelyezheti a makroeseménybe, a történelem egyik apró alakítójának állíthatja be magát (annál is inkább, mivel faluszin-

7 L. Biró 1996. 251.

8 Ilyen jellegű történetet az időbeli távolság miatt sajnos nem hozhatok fel példaként, csupán emlékezetemre támaszkodhatom.

ten egyike azon kevés egyéneknek, akik aktívan résztvettek a háborúban); 3. a kárpótlási pénz igénylésének jogosságát akarja bizonyítani. Ebben a periódusban a sorstársakkal való közös emlékfelidezés, az élménybeszámoló identitásszervező eljárásként fogható fel.⁹ Fő motivációja ezeknek a találkozásoknak a saját szűk csoportjuk (a háborús veteránok) identitásának megerősítése a) befele, a csoport tagjaira visszahatóan, b) ugyanakkor kifele, a falu társadalma irányába küldött kollektív öngazolás. Mindez természetesen a *fogságpénz* érdekében, a falu rosszindulatú irigykedésének megelőzésére történt. A közös megbeszélés, az események közös újraértelmezése a személyes tragédiát feloldotta a kollektív történetekben, szolidaritásról, bajtársi együttérzésről tett tanúságot. Az egyéni élettörténetek relatív megbízhatósága fokozódik a mások azonos kontextusban, azonos makroeseményben megtapasztalt jelenségeivel összevetve, hitelesebb, átfogóbb képet ad az illető eseményről. „Az egyéni élettörténet nemcsak egyetlen individuum életének partikuláris eseményeit, hanem sokkal inkább egy közösségnek, egy társadalomnak, egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza.”¹⁰ A közös megbeszéléseken a résztvevők ezt az *átszűrt képet* cserélték ki egymás között, új információkkal, új értelmezésekkel megtoldva az individuum által megtapasztaltakat.

4. A történetmondás funkciói

A személyes történelmi múlt bemutatása mellett a történelmi eseményekkel való megismertetés vágya is munkált a történetmondások során, történelmi igazságok és ballépések megvilágításának szándéka működtette az előadás mechanizmusát. Ez mellett az önkép férfias és helytálló jellegének igazolására is sor került, az informatív szándék mellett erősödött a provokatív megnyilvánulás, amely a mai elpuhult modern embernek szólt. A makronarratíva egész története egy borzalmas kaland, amelynek végkicsengése, hogy az emberi faj túróképessége és szívóssága azokban az időkben érte el végső fázisát, ez pedig a ma embere számára szinte elképzelhetetlen történelmi múlt.

Jelenleg S. J. visszavonultan él, történeteit nem forgalmazza a falu társadalmában. Előrehaladott kora nem teszi lehetővé a közösségi élet megnyilvánulásainak való jelenlétét, de visszahúzódó természete (a háború után

9 Vö. Keszeg 2002. 257.

10 Páczkán 2002. 187. idézi Niedermüllert 1988. 387.

csak családjának élt) is ellenkezik bármilyen kollektív manifesztáción való részvétellel. Élményeit immár csak a hozzá legközelebb álló személyekkel osztja meg, bölcs megfontolással, történeteinek anakronisztikussá válásának tudatában leinti a kívülállót: „*Ó, há má mit érdeklí ököt !*”

5. A narratív struktúra és a történet(ek) szerkezete

Bár életútjából a háborús és a fogsági évek csak egy évtizedet tesznek ki, mégis életének ebből a periódusából van a legtöbb története. Nyilvánvalóan egy olyan biográfiai szegmentumról van szó, amelyben a fontos események sűrítetten jelentkeznek. Fontosságuk igaz voltukban, ritkaságukban, érdekességükben vagy éppen deviáns tartalmukban, veszélyességük (és ez a legfőbb) léptékében rejlik. A világháború egy olyanfajta megtapasztalásáról van szó, amelyet az akkor otthon tartózkodó emberek nem élhettek át. A nagy történelmi helyzetben az egyén konkrétan is érintett (frontharcos volt), implikáltsága feljogosítja őt a háborúval szembeni állásfoglalásra, megfigyeléseit, megállapításait, ítéleteit legitimizálja.

5.1.

A narratív szövegkorpusz, a háborús évtized történeteinek felépítése nagy vonalakban a kronológiai sorrendet követi, de az előre- vagy visszautalások sem ritkák. A narratíván belüli nagyobb zárt struktúrát az elbeszéléseket közrezáró két legfontosabb momentum: a fogságba kerülés és a szabadulás mozzanata határolja be. E két strukturális csomópont kidolgozottabb történetekben reprezentálódik, a közben eltelt hat év történéseiről alig szerzünk tudomást. Visszakérdezés esetén kitér egy-egy történetre, de nem írja le olyan részletesen az ott töltött időt. Zártnak csak imaginárius síkon tekinthetjük a narráció szempontjából, mivel nem kerek egészként meséli el; a kikerekedő narratív egész voltaképpen az értelmező alkotja meg, helyükre téve a megfelelő epizódokat. Az elsődleges narrációs sémába az individuum szempontjából legfontosabbnak tartott történet-epizódok kerülnek, többé-kevésbé az események történelmi sorrendjében. A Pléh által leírt lényegkiemelő sémaképzés jellemző ezen történetek szerkezeti szerveződésére.¹¹ Az elsődleges séma a legfontosabb események elbeszéléseit tartalmazza, tartalmilag az adatközlő sorsfordulatait vagy súlyos személyes tapasztalatokat jelenít meg. Gyakori felidézésük miatt felszínes, kuriózus élményeknek tűnhetnek, ám ez a megítélés elhamarkodott lenne. Arról van szó, hogy épp ezeknek az élményeknek a beszámolóit alkotják a

¹¹ Pléh 1979. 107.

narráció lélektani mélystruktúráját, a legmélyebb tapasztalatok a hangsúlyosabb történetek gyakoribb előadásával jutnak kifejezésre.

5.2.

A felkérésre, hogy beszéljen a háborús élményeiről, adatközlőm a frontra vonulásával, az ottani események bemutatásával kezdte a történetmondást. A kiindulópont megfelel a valós tényállásnak, a további, innen elágazó történetek már nem követik annyira a kronologikus linearitást. Az indítási kereteket és a témát mindinkább szétfeszítik a mesélés közben felidézett újabb emlékek elbeszélései, s mivel az epizódok összefüggnek, könnyűszerrel vezeti át az elbeszélés fonalát egyikből a másikba. Ekkor vált világossá a nagy narratív struktúra (a háborús évtized története) adatközlő általi epizódokra tördelése, külön narratív szerkezetekként való funkcionálásuk. Az egyes fejezeteken belüli (pl. a zsidókérdés – erről a továbbiakban lesz szó) történetek koherenciáját egy fókuszban levő esemény/történés biztosítja. A központi eseményhez kapcsolódó történetek személyes élmények vagy bajtársaktól hallott beszámolók emlékeiből formálódnak, maga az esemény felidézése automatikusan elmondhatja a hozzá kapcsolódó történeteket is. Ezen a mikroszerkezeti síkon¹² a történetek már a hitelesség érzetét keltik: a narrátor magabiztosabb, jobban emlékszik a részletekre és kerek egészként tudja előadni a történetet. Az idős ember emlékezési képessége egészen meglepő: a bajtársakat, a feletteseit név szerint említi, a haderő vonulási irányát települések megnevezésével pontosan megjelöli, a történést az időpont meghatározásával teszi áttekinthetőbbé.

6. Szöveg – szubjektum

A szövegonstrukció folyamata során egyéni és általános szempontokat, mintákat vesz figyelembe az emléket felidéző ember. Az élménytörténet egyénített voltát jól jelzik a szövegben az egyes szám első személyű megfogalmazások és a történetek egyéni karakterhez való idomitásai. Az elbeszélő történetek némelyike azonban olyan általánosságokat tartalmaz, hogy önkéntelenül megkérdőjeleződik az egyéni történet hitelessége. Nem mondhatjuk azt, hogy S. J. történetei irrelevánsak vagy nem felelnek meg a valóságnak, csupán megfigyelésként rögzíthetném, hogy az a mód, ahogyan látta, az, amit látott, esetleg egy más egyén szemszögén keresztül van láttatva az adatközlő által. Viszont ezt sem lehet elmondani, mert a történetmondó maga küzd ez ellen, megelőzve a hallgató ilyen jellegű benyomását.

12 Pléh 1986. 28–29.

Története minden esetben a *vele megtörtént* eseményekre reflektálnak, megfogalmazásukon túl a morális hozzáállás következtetéseiben, pozitív/negatív ítéletet hordozó megállapításaiban válik nyilvánvalóvá a szövegek partikularitása. Narratívumai latens nyilvánvalósága, hogy úgy nem élte meg senki az eseményeket, úgy nem tapasztalta meg senki a szituációt, mint ő. Az „egyéni élet szövetén”¹³ átszűrve története egyéni jegyekkel telítődnek. A narrátor állásfoglalása a szubjektum – történet koherenciáját biztosítja, az egyéni történetet nem engedi feloldódni az általános (makro-) eseményben. A szövegek interiorizációjának egy másik módja az identitásképzés, az öntudat és az értékorientáció rávetítése a szövegekre.

6.1. Egyéni identitás – kollektív identitás – etnikai identitás

Az egyén minden olyan szerepének, tulajdonságának, képességeinek, tetteinek összessége, amelyek a társadalomépítmény speciális konstellációiba való tagolódása révén ráhárulnak, az egyéni identitás kompozíciós jegyeit teszik ki.¹⁴ Az önazonosság megkonstruálása, rávetítése a történeteire szintén az eseményekkel szembeni állásfoglalás kísérő eleme. A megítélt események gondolati síkon való leképeződéseiből, a morális elváráshorizont beépítésével szerkeszti meg a szöveg kognitív struktúráját, ebből állítja elő, mutatja meg önmagát.¹⁵ A történetekben kirajzolódó komplex identitásképből egy-egy attribútum sajátként való bemutatása révén mintegy szublimálja a saját individuális önképét, a pozitív tényezőkből kerekíti ki identitását.

6.2.

A kollektív identitás és etnikai identitás esetünkben némi differenciálódást mutat. S. J. számára a kollektív identitást a harcban lévő sorstársakkal való azonosulás jelenti, az etnikai identitás homogenitását nem tekintti szükségszerű faktornak e kategória kialakulásához. A közösségi azonosságot a bajtársi kapcsolat, az azonos szituáció hasonló lereagálása, a közös célokra való törekvés jelenti számára.¹⁶ Az etnikai identitás – a magyarságtudat nem minden esetben válik dicséretessé S. J. élménytörténeteiben. Bár személyes önképéhez szervesen odatartozik a „becsületes magyar” jelző, ominózusabb helyzetekben elhatárolja magát, jobban mondván elhatárolja a nem magyarhoz méltóan cselekvőket a saját identitáskategóriájától. Ezt tette pl. a zsidókat legyilkoló horthysták esetében: *„Hajtották le onnan a gettóból, ahol össze voltak gyűjtve, s hajtották a jégre Buda felől, mer arról volt békagyva, s Pest felől ott sirített a víz, haj-*

13 Páczkán i.m. 187.

14 Vö. Assmann 1999. 130.

15 L. Tóth 1998. 77–87.

16 Vö. Assmann uo.

tották a jégre s lőtték, lőtték le őket. Éjjel. S amelyik ment, ment, ment a vízbe, s [amelyik nem] ott maradt a jégen, még annyit sem csináltak, hogy lökjék a vízbe, hogy elvigye.” Lenéző gúnnyal beszél a népnymorgató állambiztonsági szervekről, a kapituláció után hatalomra került Szálasit és csoportját csürhebandának, rongyos gárdának nevezni: „Olyan ruhája vót, nagy fótos, félcipő télen, hogy fordult ki a lábából, há béosztották, annak is puskája volt, ő igazoltatta a tisztet. Jött egy repülő s őrnagy, aszongya hogy: »Őrnagy testvér, igazold magad!« Kisárgul az őrnagy, s há azt mondja »Még ha a csendőr úr szólna...« Mondom »Sajnos, tudja az őrnagy úr, mi van itt...«”

A hatalomváltás fejtelenségeit, a hatalomra érdemtelenek szellemi kapacitásait megkérdőjelezve iróniával beszél az akkori eseményekről, a népkínzásról: „Jön egy fehérnép [sírva], né, aszongya, né anyámat elvitte ez s ez, mondta a nevít, egy másik olyan nyilas tróger. Aszongya, maradjon csak itt, azt mondja, mejek, aszon?...hozom én. Egyik vitte, a másik hozta.”

A hármás identitás-komplexum (egyéni, kollektív, etnikai) állandó, stabil magva az egyéni önkép. A szövegben ennek hangsúlyozása az egyik legmarkánsabb tendencia, az identitás problematikája a morális értékek tematikájával olvad eggyé.

6.3. Értékorientáció és etnikai identitás

A történetekbe vetett szubjektivitás az egyén által megtapasztalt események vonzataként az értékorientáció és az attitűd jelzésében nyilvánul meg. S. J. igaztörténeteinek magva leggyakrabban más nemzetiségűekkel való találkozáskor, idegen etnikumokkal létrehozott kontaktzónák mentén alakul ki. Szinte mindenik elbeszélésben szóba hozza a nemzetiségi kérdést azon túlmenően, hogy a szereplők etnikai hovatartozását jelzi. Az egyedüli mérce – az összehasonlítási alap – természetesen az adatközlő individuális (tágabb esetben kollektív csoportjának) etnikai identitása és az ehhez kapcsolódó identitásjegyek. Morális elváráshorizontja az identitásjegyekkel nagy mértékben összefügg. Kivételeket minden népcsoport esetében említ, ez azonban nem gátolja meg az egyes etnikumok stigmatizációjában. Az Oroszországban töltött hat év tapasztalata, az oroszok etnikai identitásjegyei pl. a következő történetekben konkretizálódnak.

[A fogságban egy pap és nagyapám beszélget:] „Sándorkám, aszongya, baj van. Mi baj van, tiszteletes? Hiányzik négy lepedő. Ó, mondom, hát ez nem a Magyar Kincstáré. Hát nem lássa, mondom, csak az nem lop, aki nem jut hozzá. Jöjjön csak a raktárba, mondom. Vegyen négy nagylepedőt elé, s csinálunk nyócat belőlle s megvan a izé. Há úgy is lett. De ne rakja

egy helyré, [rakja] a többi közé, me nem bontsák ki mindegyiket. Úgy is vót, átadta, átvették. Na ugye, mondom, mondtam, hogy nem a Magyar Kincstáré, há itt Oroszországba ki nem lop...

Szombaton béraktuk a gerendákat az épületbe, fenyőgerendákat, hét-főn mikor mentünk, égy se vót, mind elvitték a tűzre. Ott nem árulták el egymást, hogy lopott, csak éppég aki felelt érte, az ne lássa meg.”

A Magyar Kincstár precíz számonkérése mellett nevetségessé válik az adatközlő narrációjában az oroszok ellenőrizetlen, zilált rendszere. Ezeket a történeteket már többnyire a szórakoztatás céljával meséli, de már kifejtetten is bennük van a magyarok identitásjegyeinek magasabb presztízse, az oroszok lenézése.

6.3.1.

A züllött, anarchista birodalomban S. J. becsületességével mit sem tudott kezdeni; elítéli a normaszegőket, azonban privát kihágásait, (esetleges) erkölcstelen cselekedeteit nem ecseteli. Bármennyire is partizánoknak tartotta az oroszokat, nem hallgatja el, hogy asszimilálódni próbált a megmaradás érdekében, kényszerből és az érvényesülés reményében oroszul is megtanult. Immáron nyelviileg is közelebb kerülve fogvatartóihoz még jobban megfigyelhette reakcióikat a legkülönfélébb esetekben. A *tolvaj banda* konklúzió ez után született.

„Úgy is vót, hogy vót... egy köteg kátránpappírt lopott. S észrevette, egy zsidó vagy ki vót, egy sánta vót, aki felelt érte. Ment utánna, hogy fogja meg, s valahol békfordult s bédobta egy kerítettésen belől s elment, odaállt a kenyeresüzlet elé, hol árulták a kenyeret s nem tudta megfogni. Akkó munkahelyen vótunk, há valamelyik akart lopni s há megfogta a izé, az a főnök. Aszongya, te ne lopjál, aszongya, te nem tudsz lopni. Nézd meg azt, az tud lopni, a szemmemmel láttam, vitte a kátránpappírt s nem tudtam megfogni, aszongya.”

„Ott a mesterek is olyanok vótak. Az ácsmunkát végeztem, adott a mester [igazolást], hogy vegyek ki szeget, 5 kilót vagy 10 kiló szeget, adta a bárcát [nyugtát], úgy a raktáros elszámolt azzal. Kivettem, s az izé ott maradt, mennyit adott ki. S azt mondja nekem a mester, menjek vele a raktárba. Menyek, s azt mondja, hogy... adott izét, hogy akkor már 10 kilót, 10 kiló 60-as szeget s 5 kiló 120-as vagy 150-est adjon. S azt mondja az izé, há te má vételeztél, szeget eszel, azt kérdi tőlle. Aszondja a mester, ne járjon a szád, ott a bárca s adjad ki. Kiadta. Belétettük egy pappírzsákba s na gyere, hozzád! Há kérdem, micsinál vele? Így csinál né... felüti az állát: megissza. Há hogy, eladta!”

6.3.2.

Korábbi, csendőri funkciójában a rászorulókon próbált lehetőségei szerint segíteni, most is szánakozva beszél az üldözöttekről, az ártatlan menekültekről. Ezeknek a szomorú emlékeknek a felidézése még mindig értetlenkedő haragot vált ki az egykori igazságos magyar csendőrből.

„Há éppég olyan helyt vótunk, a zsidók össze vótak... adták a kenyeret nekik, há pénzért, mindenesetre. Hát, ott nyomták le egyik a más. Ott vótak olyan állapotosok, nem mertek oda állni, mert nyomták az ajtóba agyon őket. Há nekem nem lett volna semmi közöm, de megsajnáltam. Odamenyek s mondom, az állapotosok álljanak ide félre hátra né. Nem ment bé senki, odaálltak s mikor kijöttek az üzletből, nem volt senki, na mondom, kinyitom, menjenek, hogy szolgálják ki magukat. Akkor az öregek, hogy jöjjenek, az öregeket is, az öregeket is. Mondom, ide figyeljen jóember, maguk nem hibások, hogy zsidók, lássák maguk jól, hogy senki nem pártolja magukat, há legalább egyik a más mér nem becsülik meg! Aszongyák, há mindenki ilyen vóna, mint maga, akkor nem így vónánk. Há, mondom, sajnos nem mindenki olyan, de maguk nem hibások, hogy zsidónak születtek, csak valakinek olyan a mániája, hogy kell üldözni magukat. S kerültek olyanok elegen...”

6.4. Etnikus sztereotípiák

A világháborús történetek mesélői gyakran kitérnek egyes nemzetiségek jellemzésére. Érvelésük alátámasztására konkrét eseményeket idéznek fel. Esetünkben is ez történik: S. J. érzékelteti, hogy más népcsoportoknál más normatív szabályok érvényesülnek (pl. a magyaroknál: ne lopj! – az oroszoknál: úgy lopj, hogy ne vegyenek észre!) A szakirodalom megállapításai azt erősítik meg, hogy ezek a nemzeti jellemzések viszonylag állandóak, tanult (megtapasztalt) vagy öröklött (hallott) szüzséből állnak, sztereotip jellegűek.¹⁷ Különbség van viszont az öndefináló autosztereotípiák és a más etnikumokra ráhúzott heterosztereotípiák minősége között: az autosztereotípiák esetében tendenciaszerű a pozitívumok hangsúlyozása, a heterosztereotípiák esetében a negatív jellemzők ütköznek ki szisztematikusan.¹⁸ A háborúban részt vevő nemzeteket S. J. különböző aspektusból szemléli, de mindeniket tömören jellemezni tudja – a magyaron kívül, hisz ez az elhallgatott viszonyítási pont. Jobban fókuszálva maga az individuum, a narratíva megalkotója a mérce: a németek okosak, de könyörtelenek; az oroszok tolvajok, részegesek; a románok gyengék, félénkek, labilis erkölcsűek; a

17 Hunyadi–Hann–Pörzse 1975. 147.

18 Uo. 158.

zsidók ártatlanok. Ezek azok a konklúziók, melyek a háború során fogalmazódtak meg S. J. számára, elfogultságát azzal cáfolja, hogy őszinte tisztelője a kivételeknek.

Az oroszok és zsidók identitásjegyei a fentebb már bemutatott történetekből válnak nyilvánvalóvá.

A románok esetlenségét, élehetlenségét a fogságból hazafelé jövet könyvelte el. Az egyik román város állomásán a vagonokba zárva aludtak, a vonatból látták, amint a női foglyokat egy szakasz román katona kísérte. *„Reggel a nőket vitték előbb. Ó, há seggel ment a golyószóróval előttük, utánuk megint géppuskával vagy golyószóróval. Kacagtuk a vonatból, nézzetek oda, mi van itt, ezek né a nőktől félnek!”*

Nem arról van szó, hogy teljesen elítéli ezeket a nemzeteket, hiszen abban az időperiódusban, amikor az egész gazdasági-társadalmi-politikai rendszer felbomolni látszott, az emberek kétségbeesett reakciói nem mindig az erkölcs vagy a becsületesség szféráján belül bontakoztak ki. Tanulságait, következtetéseit a háborús felfordulásban jobban felszínre törő egoizmus, nacionalizmus, antiszemitizmus megnyilvánulásainak megfigyelése révén összesíti, ebből alakít ki magának megingathatatlan világképet. Hangsúlyozni kell, hogy tudatában van annak, hogy veszélyesek az ilyen, teljes nemzeteket átfogó ítéletek, hiszen ő maga is mondja, hogy kivételek vannak (*„az orosz vót, de...”*), ám kimerevített álláspontját mindenáron megvédi: *„Nekem ne mondja senki, mer én láttam, mit csináltak ott!”*

6.4.1.

Felvethető a kérdés, vajon mennyire befolyásolták a másoktól hallott identitásjegy-megállapítások S. J.-t a fentebb bemutatott véleményalkotásban? Mennyire általánosak ezek a sztereotípiák? Vajon nem utólag alkotott véleményről van szó? Konkrét válasz egyik kérdésre sem adható. Annyi azonban bizonyos, hogy maga az adatközlő a narráció folyamán többször is kifejti, hogy ő jelen volt az esemény időpontjában, saját szemével látta a történeteket. Tehát ha nem akarom kétségbe vonni – márpedig ezt nem tehetem – a történetei hitelét, el kell fogadnom azt, hogy ezt ő maga tapasztalta, tehát valós tényalapja van megfigyeléseinek. Ekkor viszont az is igazoltnak látszik, hogy ezek a sztereotípiák ténylegesen az igazat tükrözik az egyes nemzetekről. Megerősítésként felhozhatjuk, hogy a magyar etnikumúak ilyen típusú történeteiben a fentebb tárgyalt orosz, német, román, zsidó nemzet nagy általánosságban mind hasonló identitásjegyekkel szerepel. A véleményalkotás minősége azonban függ a jellemzés tárgyához fűződő viszonyulástól s ennek normáitól.¹⁹

¹⁹ Hunyadi–Hann–Pörzse i.m. 160.

7. Átmeneti rítus – S. J. társadalomból való eltávolításának sémája

Ha S. J. teljes életútját vesszük megfigyelés alá, és megpróbálunk ezen belül az átmeneti rítusoknak táptalajt biztosító csomópontokat megállapítani, a kiemelkedő fontosságú pontok: születés, konfirmálás, katonaság, csendőreltet után elérkezünk a hadba vonulás pillanatához, a dolgozat szempontjából az életpálya kezdő koordinátájához. Ez az élethelyzet is megfelelő tethető az átmeneti rítusok A. van Gennep által felvázolt modelljének.²⁰

Erőltetettnek tűnhetne az ilyen szempontból végzett elemzés éppen egy több évig tartó eseményre alkalmazva. Mentségemre szolgál az a 20. század elején kidolgozott elmélet, amely a szokások folyamati jellegének kiemelésével olyan elemzési modellt teremt, amely alkalmazható minden státuszátmenet vizsgálatára és értelmezésére.²¹

S. J. teljes távolléti ideje – a hadba vonulástól a fogságból való szabadulásáig – az átmenet központi fázisaként értelmezhető. Az egyén egyik tudatállapotból különböző fokozatok megjárása után egy másik tudatállapotba kerül. Funkcionális és időrendi szempontból – az átmeneti rítusoknak megfelelően – a távolléti idő szerkezetét a következőképpen tagolhatjuk: 1) elváltató – a bevonulás a hadseregbe; 2) eltávolító esemény – a fogságba kerülés, a deportálás; 3) beépítő esemény – a hazakerülés, a reszocializálódási tendencia.

S. J. életének ezen periódusából preliminális időszaknak tekinthető a hadba vonulástól a fogságba kerüléséig tartó intervallum. Ezen a szinten még Európában tartózkodik (Magyarország – Lengyelország – Magyarország – Románia), ezt igen tágran értelmezve a megszokott szociális környezetének nevezhetjük. Az átmenet eltávolító részében kiszakad ebből a társadalmi szférából, liminális stádiumát idegen helyen, idegen (nem európai) kultúrában tölti. Ez a hosszúra nyúló periódus – amely a hagyományos rítusok esetében sokkal rövidebb, lappangási időszak – éppen huzamosságával nehezíti meg a visszalépést az eredeti közegébe. A harmadik stádiumban, a posztliminális vagy beépítő szinten az egyén visszatér kezdeti, a preliminális előtti természetes környezetébe.

7.1.

Mint említettem, a távol töltött hosszú idő nem kedvezett (újra-) beilleszkedési kísérletének. Hat év orosz fogság nemcsak a testet, de a lelket is megtörte. Az átmeneti rítuson átesett alany már nem az, aki volt, egy más,

20 L. Fejős 1979. 406–415.

21 A vizsgálat szempontjából az átmenet a fontos, stádiumaihoz ugyanis nem kötődtek rituális cselekvések.

önmagába forduló, individualizált létállapotba került. Elzárkózott a világtól, munkájának és családjának élt, zárkózottságán csak az alkohol enyhített. Reszocializációs törekvése nem volt elég erős annak megvalósulásához. Szociális kapcsolathálójának csak a legközelebbi tagjaival érintkezett. Immár 50 éve elzárkózik a közösségi élettől, a kollektív normák egy részét nem érzi magára vonatkozóknak. Introvertált jelleme áttérjed feleségére is, ennél fogva falun belüli státusuk érdekes pozíciót kap. Marginalizáltak tűnhet, viszont ez ellen szól az a tény, hogy minden információt megkap azoktól a közvetlen szomszédoktól, akik a közösségi élet különböző területein S. J. érdekeit képviselik. Bebiztosított gazdasági hátteret (a bankban tartalékolt pénzeszeget tetemes nyugdíjából duzzasztja) tudva maga mögött úgy érzi, megengedheti magának ezt a furcsán, de kellő tisztelettel kezelt státust.

8. A genealógiai emlékezet konstruálása

Az orosz kommunista rendszerrel rokonszenvező román párt aktivistáinak nyomására S. J. hazatérte után történeteit nem forgalmazhatta a falu társadalmában. Csak szűkebb környezete (felesége, néhány bizalmasabb szomszéd és rokon) szerzett tudomást a vele történekről. A '89-es változások után már nyíltabban vállalhatta az oroszok – és közvetve – a kommunisták bírálását. A fogsági szenvedések kárpótlásaként a magyar kormány bizonyos összeget helyezett kilátásba. S. J. hosszú fogsági idejének kártérítéseként az akkori pénzvviszonyok közt elég komoly összeget, kb. 120 ezer forintot kapott. Az ezt megelőző és követő időszakot a narratívum expanziójának²², a történetek széleskörű forgalmazási periódusának tekinthetjük. Gyermekei is eddig csak különböző részleteket tudtak életének ebből a nehéz szakaszából, a legaprólékosabb beszámolók ekkor születtek. Az élet viszontagságait megtapasztalt idős ember informatív-oktató szándékkal unokáinak is felidéz egy-egy történetet. Főleg a jelen időkre vonatkozik, hogy idegenek előtt nem hozza szóba, a beszédhelyzet függvényében csupán csak megemlíti, hogy ő is volt fogságban.

Gyermekei, unokái társaságában ha ritkán is, de mégiscsak beszél világháborús élményeiről. Célja a követendő hőskép-állítás a fiatalabb nemzedékek számára (ebben az esetben ő maga a hős kivételes tapasztaltságával, szilárd jellemével), ugyanakkor a háborúhoz, annak eseményeihez, az egész élethez való viszonyulása, habitusa ezekben az igaztörténetekben jut kifejezésre.

22 Vö. Keszeg 2002. 45.

9. Összegzés, következtetések

S. J. háborús történetei által valamiképpen provokálja a ma elpuhult emberét, ugyanakkor a szűkebb társadalmi környezete (szülőfaluja, Havadtó) elismerését is elvárja. Individuális életútja különlegességének tudatában és a falubeli sorstársak mára már szinte teljes hiányában kisajátítja magának az eseményt, nem tűr találgató okoskodást, hiszen ő volt ott, ő látta a saját szemével. Ő, Sándor János, aki „*kilencszer vótam támadásba tankkal*”, aki „*mindent hallottam, ami a fronton történt*”, aki most kézlegyintéssel és lemondó mosollyal inti le a dilettánsokat: „*há, mit tudjátok azt ti?!*”

A nyelvi eszközök válogatatlan spontaneitásával megkonstruált narratívumok mindenképpen folklór-produktumnak minősíthetők²³, újramesélés esetén a fő gondolatot szem előtt tartva variálni tudja őket. A variálódás azonban nem feltételezi a narratívumok dokumentációs értékének valamiféle degradálódását.

A háborús és fogságról szóló történetek S. J. életének csak egy évtizednyi eseményeit ölelik fel, igaz, ez nagymértékben kihat későbbi életére is. Csak az azelőtti (gyermekkori) és az azutáni személyes események elmesélése nyomán körvonalazódik teljességében a megismételhetetlen, egyszeri és egyedi, S. J. által bejárt küzdelmes életút.

SZAKIRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet*. Budapest

BIRÓ A. Zoltán

1996 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya. In: BODÓ Julianna – OLÁH Sándor (szerk.): *Elmentünk? Székelyföldi életutak*. Csíkszereda, 237–260.

FEJŐS Zoltán

1972 Az átmeneti rítusok. Arnold van Gennep elméletének vázlata. *Ethnographia* LXXXIII. (3.), 406–415.

1981 Mitikus lények Karancskeszi hiedelemrendszerében. In: HOPPÁL Mihály – NOVÁK László (szerk.): *Előmunkálatok a Magyarország Néprajzához*. 9. 87–119.

HUNYADI György – HANN Endre – PÖRZSE Katalin

1975 Sztereotip nemzet-jellemzések kognitív szerveződése. *Magyar Pszichológiai Szemle* 1975. (2.), 147–162.

KESZEG Vilmos

1991 Egy kortárs mítosz értékintegráló ereje. *Helikon* 2. 31.

2002 *Homo narrans. Emberek, történetek és kontextusok*. Kolozsvár

PÁCZKÁN Éva

2002 *Kopasz föld. Mentalitás és szövegvizsgálat egy élettörténet elemzésének alapján*. Kolozsvár

PLÉH Csaba

1979 Szövegekre emlékezés és hagyományozás. *Ethnographia* XC. (1.), 106–112.

1986 *A történet szerkezet és az emlékezeti sémák*. Budapest

TÓTH Mária

1998 Az élettörténetekben megjelenő etnikai identitás. In: *Hagyomány és modernizáció*. Budapest, 77–87.